

УДК 316.3:329"19"(477)

DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2019-29-43-47>**Костянтин Левчук**Вінницький національний аграрний університет,
доктор історичних наук, професор (Україна)**Криза та занепад КПРС-КПУ у 1986-1991 рр.**

Анотація. Автором досліджується розгортання кризових явищ в КПРС-КПУ в роки «перебудови», аналізуються причини кризи довіри пересічних комуністів до політики КПРС-КПУ, спроби протидії компартійних структур розгортанню національно-визвольного руху, вивчаються кількісні показники складу КПРС-КПУ, їх зміни під впливом суспільно-політичних трансформацій.

Ключові слова: КПРС-КПУ, політика перебудови, криза, неформальні об'єднання, вихід з КПРС, номенклатура.

21 травня 2015 року набрали чинності Закони України про декомунізацію, які визнали злочинним комуністичний тоталітарний режим в Україні в 1917-1991 рр. 16 грудня 2015 року Окружний адміністративний суд Києва заборонив діяльність КПУ, однак подана прихильниками КПУ апеляція не дає змоги втілити в життя це рішення. 3 січня 2019 року КПУ висунула свого лідера П. Симоненка кандидатом на пост президента України. Тому дослідження маловідомих сторінок історії КПРС-КПУ є актуальним для сучасної України, яка ніяк не може остаточно розпрощатися зі своїм комуністичним минулим.

Однією з перших наукових розвідок, присвячених причинам поразки КПРС-КПУ в умовах політики «перебудови» та боротьби за незалежність України стала праця М. Карабанова [5]. Автор розглянув причини кризових явищ в КПУ, визнав неминучість краху партії тоталітарного типу в умовах демократизації суспільства. Українські дослідники суспільно-політичних трансформацій в Україні середини 1980-х – 1990-х років, зокрема В. Литвин [8], О. Бойко [1], О. Гарань [2], С. Кульчицький [7], вдало поєднуючи історичний підхід з політологічним інструментарієм, виділяли різні аспекти кризи КПРС-КПУ під впливом українського національно-визвольного руху. Роль партійно-державної номенклатури у перебудовних перетвореннях та процесі суверенізації України проаналізовано у працях Ю. Кузьменко [6], В. Скоморовського [10]. Однак, причини розгортання кризи довіри пересічних комуністів до політики КПРС-КПУ в роки «перебудови» й досі залишаються маловивченими. Метою статті є вивчення передумов та аналіз кризових явищ в середовищі КПРС-КПУ, що призвели до її занепаду.

На квітневому (1985 р.) пленумі ЦК КПРС новообраний Генеральний секретар ЦК КПРС М. Горбачов заявив про потребу значних змін в соціально-економічному розвитку країни. Декларовані заходи з реформування економіки та політичної системи отримали назву «перебудова». В умовах, коли вся повнота влади в СРСР була зосереджена в руках консервативно налаштованої партноменклатури, успішність реформ залежала від підтримки соціально активних громадян, зокрема пересічних членів КПРС. Роль і значення КПРС у політичній системі СРСР було закріплено в Ст. 6 Конституції СРСР, згідно з якою партія проголошувалася керівною та спрямовуючою силою радянського суспільства, ядром політичної системи. У Програмі КПРС, ухваленій на XXVII з'їзді партії навесні 1986 р., зазначалося, що «КПРС спрямовує і координує роботу державних та громадських організацій, дбає про те, кожна з них повною мірою використовує властиві їй функції» [9, с.188].

Бути членом КПРС за радянських часів означало не стільки декларувати відданість комуністичним ідеалам, скільки мати можливість долучитися до управління країною, використовуючи партійне членство як необхідну умову для майбутнього кар'єрного зростання. Постійне поповнення кількісного складу КПРС свідчило про наявність певного консенсусу між найбільш соціально та політично активною частиною радянського суспільства, яка вимушена була приймати нав'язані партійною номенклатурою правила гри, та самою номенклатурою, яка зберігала свій соціальний статус. Слід зазначити, що курс на перебудову та спроби реформувати країну за рахунок зміни вектору розвитку у внутрішній та зовнішній політиці, показали внутрішню слабкість правлячої партії, її принципову неспроможність очолити зміни, посилили нестабільність у самій КПРС-КПУ.

Неможливість реалізувати своє право на створення вільної від компартійного контролю організації призвела до появи неформальних об'єднань громадян, зокрема політичних клубів, значна частка з яких протягом 1986-1989 років діяли під лозунгами «очищення» комуністичних принципів від компартійної бюрократії.

У маніфесті, проголошеному політичним клубом «Більшовик» у 1987 році, зазначалося, що він є організацією революційної молоді, яка захищає комуністичні принципи і має намір створити дієву марксистсько-ленінську робітничу партію. «КПРС переродилася з пролетарської партії в загальнонародну, що перетворило КПРС з марксистсько-ленінської партії в дрібнобуржуазну з майже марксистською фразою [16, арк. 85].

Пропозиції Української ради суспільно-політичних клубів «Демократизація» полягали у створенні Рад трудових колективів (РТК) та їх об'єднанні на міському та республіканському рівні. РТК мали протистояти спробам адміністрації відновити контроль над робітниками та сприяти перетворенню їх на реальних власників виробництва, що дасть змогу перетворити РТК на потужну силу в боротьбі з бюрократією в єдину дієву форму організації трудящих, каталізатор демократизації суспільства [16, арк.91].

У заяві Київського об'єднання соціально-політичних клубів (ОСПК), зокрема зазначалось: «В нашому об'єднанні є групи, які виступають за створення опозиційних (але марксистсько-ленінських) партій. Ми не в усьому і не завжди погоджуємося з настановами КПРС, хоча підтримуємо очолювану нею перебудову. Ми хочемо повернення до ленінізму, підданого забуттю Комуністичною партією в тридцятих роках і до цих пір не відновленого. Ми не пропагуємо культурних сурогатів і не організуємо без згоди влади маніфестацій. Але ми виступаємо за дозвіл друкування та поширення документів, якщо вони не закликають до повалення Радянської влади та не поширюють війну та насильство. Ми не маємо доступу до засобів масової організації та пропаганди» [16, арк.83].

Лакмусовим папірцем, який свідчив про кризу довіри до політики КПРС-КПУ в самому компартійному середовищі, було нечуване у СРСР явище – добровільний вихід з партії.. Протягом 1986 – першої половини 1989 року в республіці здали свої партійні квитки 5794 осіб. При цьому, якщо у 1986 році покинули лави компартії 234 особи, то в 1988 році – 1862, а за перше півріччя 1989 року – 3318. 57,4 відсотки серед тих, хто вийшов з КПРС, були робітники та колгоспники, близько третини – пенсіонери. 53,1 відсоток перебували в КПРС понад 20 років. Серед причин виходу з партії кожен п'ятий назвав формальним приводом похилий вік, незадовільний стан здоров'я. Кількість тих, хто був незгідний з політикою КПРС, ходом перебудови складала 11 відсотків. Серед інших причин називались: викривлення історії партії, розвиток кооперативного руху, відсутність дієвих заходів щодо наведення порядку [13, арк.312].

Слід зазначити, що з появою політизованих неформальних об'єднань частина творчої інтелігенції, залишаючись у складі КПУ, розпочинає активну співпрацю з неформалами, що викликає неоднозначну реакцію партійних органів. Якщо протидія створенню структур НРУ у Києві носила більш стриманий характер то боротьба з інакодумством на місцях була безкомпромісною. Зокрема, постановою бюро Тернопільського міськкому КПУ від 12 квітня 1989 року «за дії, що суперечать Статуту КПРС, політичну незрілість, активну участь в реакційних за настроями неформальних угрупованнях, потакання екстремістам і демагогам» було виключено з КПРС відповідального секретаря Тернопільської письменницької організації Г. Попика. Йому інкримінували зв'язки з представниками УГС та участь у створенні Тернопільської організації НРУ.[13, арк.70]

15 листопада 1989 року під час наради з першими секретарями обкомів та Київського міськкому КПУ, Секретар КПУ С. Гуренко з тривогою зазначив: «Ініціативою в організаційно сформованому Рухові володіють найбільш екстремістські формування – УГС та Українська народно-демократична ліга. Вони прямо проголошують про свій намір трансформуватися в політичну партію, опозиційну КПРС. Чітко проявляється тенденція перетворення організацій товариства української мови в осередки Руху»[12, арк.116]. У відповідь на згуртування націонал-демократичних сил компартійним функціонерам пропонувалося координувати свою діяльність з одержавленими та підконтрольними КПУ громадськими організаціями – профспілками, комсомолом, ветеранськими та жіночими об'єднаннями. Місцеві компартійні структури також були у пошуках нових методів ведення політичної боротьби в умовах утвердження політичного плюралізму.

Згідно з інформацією Дніпропетровського обкому партії, у грудні 1989 року в області діяло близько 200 неформальних структур, які об'єднували більше ніж 2 тис. активістів. Кількість прихильників Руху визначалася у 800-1000 осіб. Близько 20 осередків НРУ розпочали свою діяльність у трудових колективах та установах. Враховуючи масштаби опозиційного руху, обком партії виступив з ініціативою створення спеціальної групи при ЦК КПУ, яка б розробила програму роботи з неформалами. Основними напрямками її роботи мало стати: проведення соціологічних досліджень неформальних об'єднань; вивчення суспільної думки; прогноз можливої еволюції програмних цілей та завдань опозиційних угруповань; координація діяльності парткомів, засобів масової інформації, ідеологічних установ на основі політичних прогнозів; вироблення рекомендацій у стратегії та тактиці; збір та аналіз самвидавної літератури [11, арк.36-37].

При Донецькому обкомі КПУ восени 1989 року створено групи, які отримали завдання аналізувати програми, статuti, інші документи самодіяльних формувань для вироблення практичних рекомендацій парткомам. Були сформовані пропагандистські групи для роз'яснення політики партії у трудових колективах області [11, арк.43].

В Івано-Франківській обласній парторганізації за 1989 рік було виключено з рядів КПРС 164 особи як таких, що не виконували статутні вимоги, займали пасивну позицію у протидії неформальним структурам [11, арк.67].

У Київській області при міськкомах, райкомах партії створювалися мобільні агітаційно-пропагандистські групи чисельністю 5-7 чоловік, які брали активну участь у лекційній пропаганді, проводили «круглі столи», дискусії, мітинги. Створено «групу аналізу», головним завданням якої було вивчення програмних документів самодіяльних формувань. Було виключено з КПРС 3 особи за участь у роботі організації національно-демократичного спрямування. Саме ці акції, на думку функціонерів Київського міського КПРС-КПУ, сприяли зменшенню популярності НРУ серед киян (у вересні 1989 року ідею створення Руху підтримувало близько 63 відсотків киян, у грудні того самого року – 53 відсотки)[11, арк. 74, 84-85].

Херсонський обком КПУ у своїй інформації ЦК КПУ 28 грудня 1989 року зазначив, що «останнім часом обком бере під контроль створення окремих неформальних організацій». При обласній раді профспілок за допомогою працівників обкому КПУ організовано екологічну асоціацію, розпочало свою діяльність товариство інвалідів. Для протидії просвітницькій діяльності ТУМ ім. Тараса Шевченка створено культурологічне товариство «Таврія».[11, арк.156]

Ідеологічна комісія Вінницького обкому КПУ у зв'язку з проведенням установчого з'їзду НРУ рекомендувала партійним комітетам Вінницької області створювати інформаційно-пропагандистські групи з числа членів парткомів, депутатів місцевих рад, профспілкового, комсомольського активу, вчених, забезпечувати їх необхідною інформацією, проводити інструктивно-методичні збори і тільки після цього направляти у трудові колективи. На мітингах та зборах засуджувати екстремістські прояви, висвітлюючи їх проведення у засобах масової інформації. Компартійних активістів закликали протидіяти спробам створювати страйками на підприємствах та організаціях, а правоохоронні органи – активно застосовувати силу проти заборонених мітингів та зборів [3, арк.76-77].

Таким чином, протягом 1986 – першої половини 1989 року КПРС покидали переважно компартійні ортодокси, які висловлювали свою незгоду з лінією партії. Злам відбувся у 1989 році на фоні погіршення соціально-економічного становища в Україні, дефіциту товарів та продуктів масового споживання (цукру, м'ясопродуктів), формування, незважаючи на протидію, масового суспільно-політичного об'єднання – НРУ, яке де-юре проголошувало збереження курсу на оновлення радянського суспільства але де-факто поступово перетворювалося на антикомуністичну організацію страйку шахтарів Донбасу.

На втрату авторитету КПРС серед громадян Радянського Союзу вказують результати соціологічного дослідження, проведеного 20-24 листопада 1989 року в Москві, Азербайджані, Вільнюсі, Київській, Ростовській, Сир-Дар'їнській областях та Хабаровському краї. Аналітики центру соціологічних досліджень при ЦК КПРС констатували той факт, що втратили віру у прогресивну роль партії 32 відсотки опитаних, тоді як продовжують вірити лише 25 відсотків. Серед членів КПРС питома вага скептично налаштованих відносно можливості партійних комітетів до оновлення була вдвічі більша чим оптимістів.[4, арк.26].

У 1989 р. кількісний склад КПРС-КПУ зменшився на 8,2 тис. осіб, або на 0,25 відсотки, в 1990 р. на 329 тис. осіб, або на 10 відсотків. Станом на 1 січня 1991р. в КПУ нараховувалося 29646118 комуністів, зокрема 21019 кандидатів. Найбільше кількісне скорочення відбулось у Львівській – 27,6 відсотки, Івано-Франківській – на 18,7 відсотків, Тернопільській – на 10,3 відсотка, Луганській – на 12 відсотків, Донецькій – 11,9 відсотка, Дніпропетровській та Запорізькій – на 11,6 відсотка. Тоді як у переважно аграрних областях зменшення чисельності не було таким різким (Вінницька – 4 відсотки, Черкаська – 5, Полтавська – 5,8. Чернігівська – 5,9). Кількість тих, хто здав партквитки становила 250951(7,6 відсотка складу КПУ). В інформаційній записці «Про тенденції у складі Компартії України» зазначалося, що особливо різке збільшення охочих покинути партію відбулося після прийняття нового Статуту КПУ з положенням про добровільний вихід з партії – 213 тис. осіб або 85 відсотків від загальної кількості. Серед добровільно вибулих з партії : робітників – 53,5 відсотків, колгоспників – 4,8 відсотків, службовців – 29,3 відсотків, пенсіонерів –10,7 відсотків [15, с.10].

Безпосередній вплив на чисельність КПУ справило скасування Статті 6 Конституції СРСР та студентське голодування. Саме тоді, у жовтні 1990 року, з партії вийшло понад 68 тис. чоловік. Крім того, у грудні 1990 року на базі «Демократичної платформи в КПУ» було створено Партію демократичного відродження України. Процес розпаду КПУ продовжувався в наступному році. За перше півріччя 1991 року добровільно вийшло з КПУ 142940 осіб, було виключено – 80387. На 1 липня 1991 року в КПУ перебувало 2732408 осіб [14, арк.44].

Отже, криза КПРС-КПУ, наслідком якої став масовий вихід з партії, відображала неготовність компартійного апарату до рішучих змін в умовах трансформації суспільства від тоталітарного до демократичного. За роки «перебудови» керівництво КПРС-КПУ втратило авторитет і підтримку серед більшості соціально-демографічних груп населення України. Відданість догматичній марксистсько-ленінській ідеології, підтримка ідеї оновленого Союзного договору, визнання КПУ свого статусу як філії загальносоюзної КПРС свідчило про атрофію політичної волі. У регіонах, де підтримка населенням неформальних, зокрема опозиційних КПУ, організацій була найбільшою (на Галичині – національно-демократичні організації, на Сході України – робітничі страйкові комітети), створювалися умови для масового виходу з партії. Невдала спроба серпневого 1991 р. державного перевороту поклала край існуванню не тільки СРСР. Створена Президією Верховної Ради України Тимчасова слідча комісія прийшла до висновку про підтримку заколотників керівництвом Компартії. 30 серпня 1991 року КПРС-КПУ була заборонена. Жоден з понад двох з половиною мільйонів комуністів України не вийшов на мітинг для захисту своєї партії.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Бойко О. КПУ в 1985-1991 рр.: анатомія кризи // Людина і політика. 2002. № 2. С. 21-32.
2. Гарань О. Убити дракона: З історії Руху та нових партій України. Київ : Либідь, 1993. 200 с.
3. Держархів Вінницької області. Ф.П.-136. Оп. 85. Спр. 68. 131 арк.
4. Держархів Київської області. Ф.П.-5. Оп.117. Спр.748. 56 арк.
5. Карabanов М. Від всевладдя до краху (КПРС-КПУ в 1985-1991 роках). Київ : Освіта, 1993. 76 с.
6. Кузьменко Ю. Партійно-радянська номенклатура в умовах суверенізації УРСР (березень 1990-серпень 1991 рр.) // Український історичний журнал. 2013. №4. С. 26-39.
7. Кульчицький С. Еволюція державного устрою в Україні: від тоталітаризму до демократії // Віче. 1997. № 1. С. 21-31.
8. Литвин В. Політична арена України: Дійові особи та виконавці. Київ : Абрис, 1994. 495 с.
9. Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу. Київ. : Політвидав України, 1986. 422 с.
10. Скоморовський В. Криза перебудовних процесів у Радянській державі (1985-1991 рр.) // Науково-інформаційний вісник. Право. 2013. №7. С. 88-95.
11. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 11. Спр. 1845. 197 арк.
12. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 32. Спр. 2532. 206 арк.
13. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 32. Спр. 2534. 325 арк.
14. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 32. Спр. 2966. 50 арк.
15. ЦДАГО України. Ф.1. Оп. 32. Спр. 2967. (Інформаційний бюлетень ЦК КПУ. 1991. №1(119). 44 с.
16. ЦДАГО України. Ф. 7. Оп. 18. Спр. 2074. 102 арк.

Константин Левчук

Вінницький національний аграрний університет,
доктор исторических наук, профессор (Украина)

Кризис и упадок КПСС-КПУ в 1986-1991 гг.

Аннотация. Автором исследуется развитие кризисных явлений в КПСС-КПУ в годы «перестройки», анализируются причины кризиса доверия рядовых коммунистов к политике КПСС-КПУ, исследуются попытки противодействия компартийных структур национально-освободительному движению, изучаются количественные показатели состава КПСС-КПУ, их изменения под влиянием общественно-политических трансформаций.

Ключевые слова: КПСС-КПУ, политика перестройки, кризис, неформальные объединения, выход из КПСС, номенклатура.

ABSTRACT

Kostiantyn Levchuk

Vinnitsia National Agrarian University,
Dr (History), Professor (Ukraine)

The crisis and decay of the CPSU-CPU in 1986-1991

The study of the history of the CPSU-CPU is relevant to modern Ukraine, which in no way can fully endorse its communist past. The purpose of the article is to study the preconditions and analysis of crisis phenomena in the environment of the CPSU-CPU, which led to its decline. The author

investigates the deployment of crisis phenomena in the CPSU-CPU during 1985-1991, analyzes the causes of the crisis of confidence of ordinary communists in the policy of the CPSU-CPU, attempts to counteract the Communist Party structures for the development of the national liberation movement, examines the quantitative indicators of the composition of the CPSU-CPU, their changes under the influence of the social-political transformations. The crisis of the CPSU-KPU, which resulted in a mass exit from the party, reflected the unwillingness of the Communist Party apparatus to decisively change in the transformation of society from totalitarian to democratic. During the years of "restructuring", the leadership of the CPSU-KPU lost authority and support among the majority of socio-demographic groups of the Ukrainian population. Commitment to the dogmatic Marxist-Leninist ideology, the support of the idea of an updated Union treaty, the recognition of the Communist Party's status as a branch of the All-Union CPSU testified to the atrophy of political will. In the regions where the support of the informal population, including the opposition CPU, was the largest (in Galicia, the national-democratic organizations, in the East of Ukraine, the workers' strike committees), conditions were created for the mass exodus of the party. The failed August 1991 coup attempt put an end to the existence of not only the USSR. Established by the Presidium of the Verkhovna Rada of Ukraine, the Temporary Investigation Commission came to the conclusion of the support of the rebels by the leadership of the Communist Party. On August 30, 1991, the CPSU-CPU was banned.

Key words: CPSU-CPU, policy of perestroika, crisis, informal unions, exit from the CPSU, nomenclature.

REFERENCES

1. Boiko O. KPU v 1985–1991 rr.: anatomii kryzy // Liudyna i polityka. 2002. № 2. S. 21–32.
2. Haran O. Ubyty drakona: Z istorii Rukhu ta novykh partii Ukrainy. Kyiv : Lybid, 1993. 200 s.
3. Derzharkhiv Vinnytskoi oblasti. F.P.–136. Op. 85. Spr. 68. 131 ark.
4. Derzharkhiv Kyivskoi oblasti. F.P.–5. Op.117. Spr.748. 56 ark.
5. Karabanov M. Vid vsevladdia do krakhu (KPRS–KPU v 1985–1991 rokakh). Kyiv : Osvita, 1993. 76 s.
6. Kuzmenko Yu. Partiino-radianska nomenklatura v umovakh suverenizatsii URSR (berezen 1990-serpen 1991 rr.) // Ukrainskyi istorychnyi zhurnal. 2013. №4. S. 26-39.
7. Kulchytskyi S. Evoliutsiia derzhavnoho ustroiu v Ukraini: vid totalitaryzmu do demokratii // Viche. 1997. № 1. S. 21–31.
8. Lytvyn V. Politychna arena Ukrainy: Diiovi osoby ta vykonavtsi. Kyiv : Abrys, 1994. 495 s.
9. Materialy XXVII zizdu Komunistychnoi partii Radianskoho Soiuzu. Kyiv. : Polityvdav Ukrainy, 1986. 422 s.
10. Skomorovskyi V. Kryza perebudovchykh protsesiv u Radianskii derzhavi (1985-1991 rr.) // Naukovo-informatsiinyi visnyk. Pravo. 2013. №7. S. 88-95.
11. TsDAHO Ukrainy. F. 1. Op. 11. Spr. 1845. 197 ark.
12. TsDAHO Ukrainy. F. 1. Op. 32. Spr. 2532. 206 ark.
13. TsDAHO Ukrainy. F. 1. Op. 32. Spr. 2534. 325 ark.
14. TsDAHO Ukrainy. F. 1. Op. 32. Spr. 2966. 50 ark.
15. TsDAHO Ukrainy. F.1. Op. 32. Spr. 2967. (Informatsiinyi biuletyn TsK KPU. 1991. №1(119). 44 s.
16. TsDAHO Ukrainy. F. 7. Op. 18. Spr. 2074. 102 ark.

Статтю надіслано до редколегії 30.04.2019 р.
Статтю рекомендовано до друку 07.06.2019 р.

УДК 94: [27-78-053.81:271.22](477) «1991/2018»

DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2019-29-47-53>

Тетяна Мельничук

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського,
кандидат історичних наук, доцент (Україна)

Людмила Романиць

Вінницький коледж Національного університету харчових технологій,
кандидат історичних наук (Україна)

Діяльність молодіжних релігійних організацій Української православної церкви Київського Патріархату (1992-2018)

Анотація. У статті висвітлено процес формування та діяльності молодіжних релігійних організацій Української православної церкви Київського Патріархату. Охарактеризовано діяльність молодіжних православних братств. Проаналізовано основні